

بازتاب نام ائمه شیعه (ع) در فرهنگ مادی دوران ترکمانان قراقویونلو و آق‌قویونلو^۱

سید مسعود شاهمرادی^۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۲۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۱۴

چکیده

هدف این پژوهش بررسی و تحلیل چگونگی بازتاب نام امامان شیعه در فرهنگ مادی (آثار معماری، نگارگری، فلزکاری و سکه) دوران ترکمانان قراقویونلو و آق‌قویونلو و مشخص ساختن انگیزه‌های آنان در این زمینه است. این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی انجام شده و گردآوری اطلاعات نیز با استفاده از منابع کتابخانه‌ای (اسنادی) صورت پذیرفته است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد نام و یاد امامان شیعه اثنی‌عشری (ع) در جنبه‌های گوناگون فرهنگ مادی دوران قراقویونلوها و آق‌قویونلوها بازتاب یافته است اما در عین حال نام خلفای چهارگانه اهل سنت نیز در فرهنگ مادی این دوران مشاهده می‌شوند. از این امر می‌توان نتیجه گرفت روح مذهبی این مقطع از تاریخ ایران ترکیب و التقاطی از عناصر مذاهب تشیع و تسنن بوده است؛ بنابراین نمی‌توان در داوری درباره تعلقات مذهبی ترکمانان قراقویونلو و آق‌قویونلو صرفاً رویکرد دوگانه شیعه یا سنی را مطرح نمود و بایست به آمیختگی این دو مذهب در این دوران اشاره نمود.

واژه‌های کلیدی: امامان شیعه، فرهنگ مادی، ایران، قراقویونلو، آق‌قویونلو

۱- شاهمرادی، سیدمسعود (۱۴۰۴). بازتاب نام ائمه شیعه (ع) در فرهنگ مادی دوران ترکمانان قراقویونلو و آق‌قویونلو، فصلنامه تحقیقات تاریخ

ایران دوره اسلامی، سال سوم، شماره سوم، تهران: ص ۵۹-۸۱

۲- دانشیار تاریخ اسلام گروه معارف اسلامی دانشگاه علوم پزشکی زنجان؛ مأمور به گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی دانشگاه زنجان. پست

الکترونیک: s.m.shahmoradi@gmail.com

مقدمه

«فرهنگ مادی» به آثار مادی ساخته شده توسط انسان‌ها اطلاق می‌شود که در قالب اشیاء، آثار معماری و دیگر دست ساخته‌های انسانی جلوه‌گر می‌شود. می‌توان از اینگونه آثار مادی برای شناخت تحولات جوامع بهره برد زیرا عناصری از افکار و عقاید افراد و جوامع مختلف در دست‌ساخته‌های آنها نیز منعکس می‌شود. به عبارت دیگر آثار مادی ساخته شده توسط انسان‌ها، ارزش‌ها و ایدئولوژی‌های افراد و جوامع را به طور نمادین بیان می‌کنند (ر.ک: وودوارد، ۱۳۹۷: ۶). بنابراین برای بررسی تحولات جوامع، بررسی کارایی آثار مادی جوامع نیز ضروری است. اصطلاح «فرهنگ مادی» بر این امر تأکید می‌ورزد که آثار مادی به فعالیت‌های انسان معنای نمادین می‌بخشند (ر.ک: وودوارد، ۱۳۹۷: ۶ و ۱۰). کاربرد پژوهش‌های «فرهنگ مادی» در تحقیقات تاریخی می‌تواند به پربار شدن این تحقیقات یاری رساند و حتی نوید بخش روزنه‌هایی نو در مطالعات تاریخی باشد زیرا مطالعه در فرهنگ مادی جوامع، پاسخ به سؤالات تاریخی را بسط می‌دهد، نقش گروه‌های مختلف را در صحنه تاریخ روشن‌تر می‌سازد و گزارش‌های منابع مکتوب تاریخی را تصحیح می‌کند (ر.ک: کدی، ۱۳۷۴: ۹۰-۹۱).

سؤالات تحقیق

سؤال اصلی

بازتاب نام و یاد امامان شیعه (ع) در فرهنگ مادی دوران آق‌قویونلوها و قراقویونلوها چگونه است؟

سؤالات فرعی

- ۱- نام ائمه شیعه (ع) در کدام یک از بخش‌های فرهنگ مادی این عصر از تاریخ ایران منعکس شده است؟
- ۲- نقش یافته‌های این بررسی در مشخص نمودن وضعیت مذهبی ایران در دوران ترکمانان چیست؟

پیشینه پژوهش

در زمینه پیشینه پژوهش بایست گفت تاکنون در این زمینه تحقیق مستقلی انجام نگرفته و صرفاً برخی موضوعات مربوط به این تحقیق به صورت پراکنده در منابع مختلف مورد اشاره قرار گرفته است. کتاب «عناصر هنر شیعی در نگارگری و کتیبه‌نگاری تیموریان و صفویان» (مهناز شایسته‌فر، ۱۳۸۴) حاوی معرفی و توصیف برخی از کتیبه‌ها و آثار نگارگری دارای مضامین شیعی در دوره ترکمانان است. کتاب «سکه‌های آق‌قویونلو و مبنای وحدت حکومت صفویه در ایران» (سید جمال ترابی طباطبائی، ۲۵۳۵) شامل معرفی و توصیف سکه‌های فرمانروایان آق‌قویونلو و برخی مسکوکات قراقویونلوها است. در کتاب دو جلدی «یادگارهای یزد» (ایرج افشار، ۱۳۴۸ و ۱۳۵۴) تعدادی از کتیبه‌های حاوی نام ائمه شیعه (ع) در یزد شناسانده شده است. در کتاب «تاریخ سیاسی، فرهنگی و اجتماعی تشیع در آذربایجان از آغاز تا طلوع دولت صفوی» (سید مسعود شاهمرادی و اصغر منتظرالقائم) به برخی از آثار مادی

دوران ترکمانان نظیر سکه‌ها و آثار نگارگری که حاوی مضامین شیعی هستند، اشاره شده است. در کتاب «تاریخ تشیع در ایران بر مبنای سکه‌شناسی از آغاز تا تأسیس صفویه» (سید مسعود شاهمرادی، ۱۳۹۹) نیز گونه‌های مختلف مسکوکات ترکمانان بررسی شده‌اند.

هدف پژوهش

هدف این پژوهش، که به روش توصیفی-تحلیلی و با اتکا به منابع کتابخانه‌ای انجام یافته است، روشن ساختن زمینه‌ها و دلایل بازنمایی نام ائمه شیعه (ع) در فرهنگ مادی عصر ترکمانان آق‌قویونلو و قراقویونلو است.

اهمیت پژوهش

استفاده از تحقیقات میان رشته‌ای، نظیر مطالعات فرهنگ مادی، روزنه‌هایی نو در پژوهش‌های مربوط به تاریخ تحولات مذهبی در ایران می‌گشاید و بدینگونه غنای این گونه از تحقیقات را افزایش می‌دهد.

نتایج پژوهش

نتایج پژوهش نشان می‌دهد نام و یاد امامان شیعه در جنبه‌های مختلف فرهنگ مادی عصر قراقویونلوها و آق‌قویونلوها از جمله کتیبه‌ها، آثار نگارگری و متون برخی از سکه‌ها بازتاب یافته است. با این حال مهم‌ترین شعار اعتقادی اهل سنت یعنی نام خلفای چهارگانه (ابوبکر، عمر، عثمان و علی (ع)) نیز در فرهنگ مادی این عصر منعکس شده که این امر در مواردی به صورت جداگانه و در مواردی به گونه توأمان با نام امامان شیعه (ع) رخ داده است. بنابراین، بر مبنای مطالعه فرهنگ مادی این دوران، مطرح نمودن رویکرد دوگانه شیعه یا سنی درباره تعلقات مذهبی ترکمانان آق‌قویونلو و قراقویونلو پاسخگوی وضعیت مذهبی این مقطع از تاریخ ایران نیست زیرا روح مذهبی این عصر از تاریخ ایران ترکیب و التقاطی از عناصر مذاهب تشیع و تسنن بوده است.

ترکمانان قراقویونلو

قراقویونلوها از تیره‌های ترکان غز (اوغوز) بودند که در منابع اسلامی با نام «ترکمانان» شناخته می‌شود. آنان در جریان تهاجمات مغولان از منطقه ترکستان به سوی غرب کوچیدند و در دشت‌های شمالی رودخانه‌های دجله و فرات ساکن شدند (میرجعفری، ۱۳۸۴: ۲۲۷ و ۲۲۸). فرمانروایان قراقویونلو حدود یک قرن، از اواخر قرن هشتم تا اواخر قرن نهم، حکومت کردند و در دوران جهان‌شاه، هفتمین حاکم قراقویونلو، بر بسیاری از مناطق ایران تسلط یافتند. باسورث تشکیل اتحادیه ترکمانان قراقویونلو را قسمتی از میان پرده تسلط ترکمانان بر نواحی میان آناتولی و خراسان در عصر میان زوال ایلخانان مغول و برآمدن عثمانیان، صفویان و ازبکها محسوب نموده است (باسورث، ۱۳۸۱: ۵۲۳).

دوران جهانشاه (۸۳۷-۸۷۲ ق.)

جهانشاه مقتدرترین پادشاه سلسله قراقویونلو بود (میرجعفری، ۱۳۸۴: ۲۶۱). محدوده حکمرانی جهانشاه شامل تمام نواحی ایران (به استثنای خراسان)، ارزن، عراق عرب، ارمنستان، گرجستان و تمام سرزمین‌هایی که تا مرز سوریه و عثمانی را در بر می‌گرفت، بود (ر.ک: سیوری، ۱۳۸۲: ۳۸ و ۴۵؛ میرجعفری، ۱۳۸۴: ۲۵۹؛ رویمر، ۱۳۸۵: ۲۲۵-۲۲۶؛ نجفلو، ۱۳۹۰: ۵۷). قدرت حکومت قراقویونلو در عصر فرمانروایی جهانشاه به بالاترین حد خود رسید و تقریباً در حد یک شاهنشاهی وسعت یافت. با این حال حکومت قراقویونلو با درگذشت جهانشاه به سرعت راه زوال را پیمود (رویمر، ۱۳۸۵: ۲۲۳، ۲۲۴ و ۲۲۶) به گونه‌ای که اندک مدتی پس از مرگ وی، عمر این حکومت به پایان رسید. مدارک چندی در مورد بازتاب نام و یاد امامان شیعه (ع) در فرهنگ مادی عصر جهانشاه وجود دارد که در گستره‌ای شامل کتیبه‌های آثار معماری، آثار نگارگری و متون مسکوکات مشاهده می‌شود.

آثار معماری دوران جهانشاه

در کتیبه‌های برخی از ابنیه دوران جهانشاه نام ائمه شیعه (ع) نگارش شده است. این آثار در یزد، اصفهان، تبریز و قم واقع شده‌اند.

مسجد جامع یزد

در دوران حکومت جهانشاه، قوس بالای ورودی مسجد جامع یزد تعمیر شد و کتیبه‌های آن با کاشی معرق ترسیم و تقویت گردید (سال ۸۶۲ ق.). یکی از این کتیبه‌ها «بهترین نمونه از شهادتین شیعی در کتیبه‌ای کوفی» توصیف شده است (مهناز شایسته‌فر، ۱۳۸۴: ۱۹). شیوه نگارش شهادتین شیعی در این کتیبه شبیه کتابت ستایش دوازده امام (ع) در مقبره پیر بکران اصفهان (دوره ایلخانان با تاریخ ۷۱۲ ق) است. بنابراین، این کتیبه‌ها در دوران حکومت ایلخانان کتابت شده و توسط جهانشاه مرمت و بازسازی شده‌اند که طی آن بدون هیچ تغییری در سبک و معنی، نظیر شکل اصیل و اولیه خود، نگه داشته شده‌اند. می‌توان گفت اگر مضمون این کتیبه‌ها مطابق نظر جهانشاه و پاسخگوی اعتقادات مذهبی او نبود، وی آن را با کتیبه دیگری که نشان‌دهنده اعتقاد و سلیقه او باشد جایگزین می‌کرد (شایسته‌فر، ۱۳۸۴: ۹۹). همچنین مضمون کتیبه‌ای دیگر از این قسمت بنا، که شامل درود بر پیامبر اسلام، علی (ع)، فاطمه (س) و حسنین (ع) است، نشانگر «احساس مذهبی جهانشاه در رابطه با اهل بیت پیامبر (ص)» تلقی شده است (شایسته‌فر، ۱۳۸۴: ۱۱۶).

امامزاده درب امام اصفهان

امامزاده درب امام اصفهان در دوران جهانشاه و به اشاره فرزندش محمدی سلطان، حاکم اصفهان، بنا شده و مقبره دو تن از امامزادگان (ابراهیم بطحا و زین العابدین) است (ر.ک: گذار و دیگران، ۱۳۷۵: ۴ / ۲۳۴؛ میرجعفری، ۱۳۸۴: ۱۳۸۴).

۲۷۷؛ شایسته‌فر، ۱۳۸۴: ۲۱؛ هنرفر، ۱۳۵۰: ۳۴۱-۳۴۳). مادر جهانشاه نیز در همین بقعه دفن شده است (هنرفر، ۱۳۵۰: ۳۴۹).

این بقعه در ورودی اصلی دارای سردری نفیس با کاشیکاری معرق است که در آن اسامی «الله»، «محمد» و «علی» (چهار بار) به خط کوفی بنایی کتابت شده است (شایسته‌فر، ۱۳۸۴: ۲۱ و ۱۰۷). این سردر از شاهکارهای تزئینات رنگین ایرانی است که از جنبه ظرافت هنر کاشیکاری نظیر آن را کمتر می‌توان یافت (هنرفر، ۱۳۵۰: ۳۴۳). از کتیبه‌ای دیگر نیز در این بنا یاد شده که در آن حمد و ثنای چهارده معصوم (ع) نگارش شده است (ر.ک: گذار و دیگران، ۱۳۷۵: ۴/۲۴۲؛ هنرفر، ۱۳۵۰: ۳۵۱).

بایست متذکر شد بقعه درب امام ابتدا صرفاً حرمی گنبددار و دهلیز آن بود که بنای آن در سال ۸۵۷ ق، در دوران سلطنت جهانشاه، انجام یافته (هنرفر، ۱۳۵۰: ۳۴۶) و دیگر تزئینات این بنا متعلق به دوره صفویه است (میرجعفری، ۱۳۸۴: ۲۷۷).

مسجد کبود تبریز

مسجد کبود تبریز از آثار دوران جهانشاه است که بنایی «با ارزش» (رویمر، ۱۳۸۵: ۲۲۷) و «منحصر به فرد» (کیانی، ۱۳۷۹: ۷۶) توصیف شده است. ساخت این مسجد با تلاش و اهتمام همسر جهانشاه، خاتون جان بیگم، شروع شد و در سال ۸۷۰ ق. به اتمام رسید^۱ (میرجعفری، ۱۳۸۴: ۲۷۶).

پوشش کاشی معرق آبی و فیروزه رنگ مسجد کبود بی‌نظیر و باشکوه بوده و به عنوان یکی از عالی‌ترین مظاهر هنر کاشیکاری و از بدایع آثار هنری ایران معرفی شده است (ر.ک: کیانی، ۱۳۷۹: ۷۷؛ میرجعفری، ۱۳۸۴: ۲۷۶). این کاشیکاری سبب اشتهار این مسجد به «مسجد کبود» (کیانی، ۱۳۷۹: ۷۶) و یا «فیروزه اسلام» (کارنگ، ۱۳۴۷: ۲۴؛ کیانی، ۱۳۷۹: ۷۹) شده است.

مسجد کبود نخستین مسجد مزین و منقشی توصیف شده که در آن نام خلفای راشدین ذکر نشده و عبارت «علی ولی‌الله» و نام‌های امام حسن (ع) و امام حسین (ع) به صورت‌های مختلف تزئین‌بخش دیوارها و طاق‌های آن شده است (میرجعفری، ۱۳۸۴: ۲۷۶). از جمله این موارد عبارت‌اند از:

۱. در طاق‌نمای سردر مسجد، اسامی خداوند به همراه اسامی پیامبران الهی (از جمله محمد رسول‌الله، ابراهیم خلیل‌الله، عیسی روح‌الله و موسی کلیم‌الله) آمده و بعد از نام پیامبر اسلام (ص)، عبارت «علی ولی‌الله» کتابت شده است (ترابی طباطبائی، ۱۳۷۹: ۴۰). (تصویر ۱ و ۲)

۲. در مقرنس طاق‌نمای میان دو صحن، اسامی امام حسن (ع) و امام حسین (ع) نوشته شده است. (ترابی طباطبائی، ۱۳۷۹: ۱۰۴ و ۱۰۵). (تصویر ۳)

۱- گفتنی است علاوه بر همسر جهانشاه، دختر او (صالحه) و خود جهانشاه نیز به عنوان بانی این بنا معرفی شده‌اند اما آنچنان که یکی از مؤلفین بیان کرده است: «آنچه مسلم است زر و زور جهانشاه بوده که محیط بنای چنین شاهکاری را ایجاد نموده است» (کارنگ، ۱۳۴۷: ۲۴).

۳. در جلو سردرب و در پایه طرف شرقی عبارت «و الصلوه و السلام علی محمد و آله الطیبین» بر کتیبه کاشیکاری به خط ثلث نگارش شده است (ترابی طباطبائی، ۱۳۷۹: ۴۳؛ کارنگ، ۱۳۴۷: ۲۷).
۴. در کتیبه‌ای به خط کوفی در دیوار جنوبی این مسجد، سوره کوثر موزائیک کاری شده است (ترابی طباطبائی، ۱۳۷۹: ۱۱۱). برخی از مفسران معتقدند بهترین مصداق برای «کوثر»، ذریه پیامبر است که امامان معصوم از نسل فاطمه (س) می‌باشند (ر.ک: قرائتی، بی‌تا: ۱۳۶۶).
۵. در پژوهشی جدید نیز کتیبه‌ای نویاب در سردر مسجد کبود شناسایی شده که با توجه به طرح تزئینی آن می‌توان گفت نام ائمه اثنی‌عشر (ع) در آن نگاشته شده است و اکنون اسامی امام حسین (ع) (حسین الشهید)، امام محمد باقر (ع) و امام جعفر صادق (ع) در آن قابل شناسایی است (ر.ک: نعمتی بابالوی و مطمئن، ۱۳۹۸: ۱۰۵-۱۰۶).

مزار چهل دختران قم

دو بنای واقع در مزار چهل دختران قم، امامزاده زید و امامزاده موسی مبرقع، دارای توارخی هستند که نشانگر تعلق آنان به عصر جهانشاه است. در کتیبه‌های این دو بنا اشاراتی به اهل بیت (ع) وجود دارد.

سردر بقعه منسوب به زید بن علی بر مبنای کتیبه آن در سال ۸۴۷ق احداث شده است. در ایوان این سردر نام‌های «محمد» و «علی» و عبارت «و قال النبی الامی صلوات الله علیه من زار احدا من ذریتی فکأنما زارنی و من زارنی فقد زار الله عزوجل»^۱ کتابت شده است (ر.ک: مدرسی طباطبائی، ۱۳۳۵: ۷۶/۲-۷۷).

دهلیز و راهرو ورود بقعه امامزاده موسی مبرقع، منسوب به موسی فرزند امام جواد (ع)، نیز متعلق به قرن نهم است. بخش آغازین راهرو دارای کتیبه‌ای با تاریخ ۸۵۱ق. و سه طاقچه گچبری رنگین است. در یکی از طاقچه‌ها عبارت «رسول الله علیه السلام: النجوم امان لأهل السماء و أهل بیتی امان لأمتی»^۲ صدق الله العظیم» به خط ثلث نگارش شده است (ر.ک: مدرسی طباطبائی، ۱۳۳۵: ۷۸/۲ و ۸۰).

همانگونه که بیان گردید در کتیبه‌های برخی از ابنیه دوران جهانشاه نام امامان شیعه (ع) در قالب‌های مختلف بروز و ظهور یافته است. نمونه جالب توجه در میان موارد بیان شده، ذکر نام امام علی (ع) در قالب مهم‌ترین شعار شیعیان (علی ولی الله) در کنار نام انبیای الهی (محمد (ص)، ابراهیم، عیسی و موسی) در یکی از کتیبه‌های مسجد کبود تبریز است. تجلی این مضامین می‌تواند نشانگر علائق شدید شیعی جهانشاه محسوب گردد، آنچنان که در برخی منابع نیز از جهانشاه به عنوان الگوی «یک بدعت‌گزار شیعی» نام برده شده و از قراقویونلوها به سبب دارا بودن عقاید مذهبی خلاف اهل سنت، به عنوان «پیشرو صفویان» یاد شده است (رویمر، ۱۳۸۵: ۲۲۸). در برخی منابع نیز روایاتی از گرایش‌های شیعی جهانشاه نقل شده است. برادر جهانشاه با نام اسپند، هنگامی که حکومت بغداد را

۱- پیامبر (ص) فرمود: هر کس یکی از اولاد من را زیارت کند، گویا مرا زیارت کرده است و هر که مرا زیارت کند، خدای تعالی را زیارت کرده است.

۲- رسول خدا (ص): ستارگان مایه امنیت ساکنان آسمان و اهل بیت من مایه امنیت امت من هستند.

بر عهده داشت (۸۳۶-۸۴۸ ق) تشیع اثنی عشری را مذهب رسمی میان رودان قرار داد و سکه و خطبه را به نام دوازده امام (ع) کرد (ر.ک: شوشتری، ۱۳۷۷: ۳۷۰/۲). رویمر معتقد است مسلماً این امر بدون آگاهی و موافقت جهانشاه رخ نداده است (رویمر، ۱۳۸۵: ۲۲۹). همچنین می‌توان اکراه و انصراف جهانشاه از رویارویی با مشعشعیان خوزستان را از دیگر نشانه‌های گرایش شیعی او دانست زیرا جهانشاه به سبب نزدیکی اعتقادات شیعی قراقویونلوها و مشعشعیان، علاقه‌ای به درگیری با آنان از خود نشان نمی‌داد (میرجعفری، ۱۳۸۴: ۲۵۷). با این حال نمی‌توان بر مبنای موارد بیان شده جهانشاه را شیعه‌ای متعصب و یا شیعه دوازده امامی به معنای متداول آن محسوب نمود. دلیل این امر با بررسی متون سکه‌های جهانشاه مشخص می‌گردد که در ادامه به این موضوع پرداخته می‌شود.

سکه‌های جهانشاه

در برخی از سکه‌های دوران جهانشاه نام امامان شیعه (ع) حک شده است. این مسکوکات را می‌توان به سه گروه تقسیم نمود:

۱. در گونه اول، نام امام علی (ع) در قالب و ردیف خلفای راشدین (ابوبکر، عمر، عثمان، علی) در برخی سکه‌های جهانشاه حک شده است. در مواردی از این دست، نام علی (ع) به صورت «علی المرتضی» بر این گونه از مسکوکات نقش شده است^۲ (ر.ک: ترابی طباطبائی، ۲۵۳۵: ۱۷۰؛ شریعت‌زاده، ۱۳۹۳: ۲۴۸ و ۲۴۹). نمایش نام علی (ع) بر این سکه‌ها فاقد معنای شیعی است زیرا این نام بر مبنای منظومه اعتقادی اهل سنت و توالی خلفای مورد اعتقاد آنان (خلفای چهارگانه) بر این سکه‌ها نقش شده است.

۲. در گونه دوم، نام علی (ع) در قالب عبارت «علی ولی‌الله» و همراه با نام خلفای راشدین بر برخی سکه‌های جهانشاه حک شده است. از جمله این سکه‌ها می‌توان به درهمی ضرب فیروزکوه اشاره نمود که در آن عبارت «علی ولی‌الله» به همراه اسامی «ابوبکر الصدیق، عمر الفاروق، عثمان ذی‌النورین» مشاهده می‌شود (ترابی طباطبائی، ۲۵۳۵: ۱۸). (تصویر ۴)

۳. در گونه سوم، عبارت «علی ولی‌الله» و نام ائمه اطهار (ع) و صلوات بر محمد و آل محمد بر برخی سکه‌های جهانشاه منقوش است (ترابی طباطبائی، ۱۳۸۴: ۱۵۰-۱۵۱).

پیش از بررسی متون سکه‌های جهانشاه باید گفت عبارات حک شده بر سکه‌ها از نظر اعتقادات مذهبی دو گونه‌اند: ذکر نام خلفای چهارگانه بر روی سکه نشانگر اعتقاد صاحب سکه به مذهب تسنن است. حک عبارت «علی ولی‌الله» و اسامی ائمه اطهار (ع) بر روی سکه‌ها نیز نشانگر اعتقاد ضرب‌کننده سکه به مذهب تشیع تلقی می‌شود. ذکر هر یک از این شعارها بر روی سکه‌های ادوار مختلف اگر نشانگر اعتقاد صاحب سکه به یکی از دو مذهب ذکر شده در بالا نباشد، قطعاً نشانگر وجود فضای مساعد برای پیروان آن مذهبی است که شعارهای آنان مجال بازتاب بر سکه‌ها را یافته است زیرا ضرب سکه همواره امری حاکمیتی و در اختیار فرمانروایان هر عصر بوده

۲- در این موارد نام دیگر خلفا نیز با لقب همراه است (ابوبکر صدیق، عمر الفاروق، عثمان ذی‌النورین).

است و آنان با دقت شعائر حک شده بر سکه‌های خویش را انتخاب می‌کردند. با توجه به چرخش مسکوکات در اقصی نقاط مملکت و جنبه تبلیغاتی متون حک شده بر آنها، این امر همواره مورد توجه حاکمان قرار داشته است. اکنون در مواجهه با متون سکه‌های جهان‌شاه این سؤال پیش می‌آید که اعتقادات مذهبی او چه بوده است؟ اگر سکه‌های دارای شعار اهل سنت (نام خلفای چهارگانه) جهان‌شاه معیار قرار گیرد، وابستگی او به مذهب تسنن مورد پذیرش قرار می‌گیرد و اگر سکه‌هایی که دارای نام ائمه اطهار (ع) هستند مبنای نظر قرار گیرد، حکم به تشیع جهان‌شاه داده می‌شود. نکته شگفت‌آور اینکه جهان‌شاه سکه‌هایی را ضرب نموده که به صورت توأمان نام خلفای راشدین و عبارت «علی ولی‌الله» (مهم‌ترین شعار شیعیان) بر آنها حک شده است که این امر مشخص نمودن تعلقات مذهبی او را بیش از پیش پیچیده می‌سازد.

در توضیح بیشتر باید گفت ضرب سکه‌هایی با شعائر اهل سنت و شیعیان (به صورت جداگانه) توسط برخی از حکمرانان دارای سابقه است. به عنوان مثال اولجایتو ایلخانی (ر.ک: علاءالدینی، ۱۳۹۵: ۱۵۷-۲۲۵) و حاکمان سریداری (ر.ک: سرفراز و آورزمانی، ۱۳۸۹: ۲۲۶) هم سکه‌های شیعی ضرب کرده‌اند و هم سکه‌های سنی. با این حال ضرب سکه‌هایی که بر آنها به صورت توأمان اسامی خلفای چهارگانه و عبارت «علی ولی‌الله» حک شده باشد، امری جدید و شگفت است که برای اولین بار در زمان جهان‌شاه رخ داده است.

شاید بتوان با بررسی روح مذهبی دوران ترکمانان پاسخی به این تناقض شگفت داد. در بررسی تحولات مذهبی در دوران پسا ایلخانی ایران از دو مفهوم «تسنن دوازده امامی» و «تشریع طریقتی یا صوفیانه» سخن به میان آمده است.

در بحث از «تسنن دوازده امامی» گفته شده که این جریان از سده ششم در مسیرهای متنوعی نظیر، سیاست، فرهنگ، ادبیات، نقل حدیث و تصوف انجام شده و طی آن نقل فضائل اهل بیت (ع) گسترش یافته است. در این تحول، تصوف نقش مهمی ایفا کرده است. این گونه از تسنن، که التقاطی از عقاید اهل سنت و شیعیان در آن مشاهده می‌شود، سبب ایجاد اعتدال در میان اهل سنت شد و به تدریج زمینه رشد تشیع را فراهم نمود و در مسیر خود آنچنان بالید که زمینه‌ساز پیدایش دولت صفویه گردید زیرا خاندان صفوی خود از گروهی بودند که در این راه قدم گذاشتند و به تدریج از مذهب اهل سنت به تشیع رهنمون شدند (برای جریان تسنن دوازده امامی ر.ک: جعفریان، ۱۳۸۸: ۸۴۰-۸۵۰). همانگونه که بیان شد تصوف نقش مهمی در این تحولات ایفا کرده است. دفتری در توضیح شرایط مذهبی ایران از قرن هفتم به بعد می‌نویسد جنبش‌های این دوران که عموماً آرمان‌های مهدویت و بسترهای فکری و اجتماعی شیعی و صوفیانه داشتند و از حمایت عامه نیز برخوردار بودند، سبب ایجاد نوعی جدید از تشیع شدند که جنبه عامیانه داشت و به زبان و اصطلاحات صوفیانه بیان می‌گردید. برخی این گونه از تشیع را «تشیع طریقتی» نامیده‌اند زیرا از طریق بعضی از فرقه‌های تصوف ایجاد شده بود. این طریقت‌ها در دوران بعد از مغولان تأسیس شده و پیروان آنان بر مذهب اهل سنت بودند و در عین حال علائقی نسبت به اهل بیت (ع) و به ویژه امام علی (ع) داشتند. او معتقد است در چنین فضایی از التقاطی‌گری مذهبی، علائق علوی رواج گسترده‌تری

یافت و در پی آن عناصر مذهب تشیع به مذهب تسنن نفوذ یافت و بدینگونه در سده نهم، تشیع در ایران، که بیشتر مردمان آن هنوز سنی بودند، گسترش یافت. طی این جریان، مذهب اهل سنت به سوی شیعی شدن تحول یافت و بینش مذهبی عامه به تدریج با این گونه از التقاط تشیع - تسنن، به وسیله طریقت‌های صوفیانه شکل گرفت و زمینه را برای رسمیت تشیع در دوران صفویه مهیا نمود (ر.ک: دفتری، ۱۳۷۶: ۵۲۴-۵۲۵).

مصادق این گونه از التقاط مذهبی در متون سکه‌های جهان‌شاه هویداست؛ زیرا او دارای مسکوکاتی با نام خلفای چهارگانه و امامان شیعه (ع) است. مهم‌تر اینکه برخی از سکه‌های او به صورت توأمان دارای این اسامی هستند که به ویژه این امر می‌تواند به عنوان بهترین مصداق جریان مزبور محسوب شود؛ جریانی که در نهایت منجر به شیعه شدن ایرانیان در دوره صفویه گردید.

آثار نگارگری دوران پیر بوداق (۸۶۶-۸۷۱ ق)

پیر بوداق پسر ارشد جهان‌شاه و حاکم فارس و بغداد بود که به فکر استقلال از پدر خویش افتاد اما جان خویش را در این راه باخت (ر.ک: رویمر، ۱۳۸۵: ۲۲۵؛ حسین میرجعفری، ۱۳۸۴: ۲۵۸) پیربوداق مؤسس سبک شیراز در مکتب نگارگری ترکمان معرفی شده است (آژند، ۱۳۹۸: ۵۰). او از علاقه‌مندان و حامیان تصویرگری نسخ خطی بود و این آثار را جمع‌آوری نیز می‌کرد. او در شیراز محیط مناسبی برای تصویرگری آثار مختلف ایجاد نمود به‌گونه‌ای که این شهر در زمان پیربوداق محل فعالیت هنرمندان نگارگر مکتب هرات شد. تصاویر نسخه‌های خطی که در عصر فرمانروایی وی در شیراز تهیه شد، نشانگر حلقه ارتباط بین مکتب هرات و مکتب شیراز است (ر.ک: شایسته‌فر، ۱۳۸۴: ۶۳، ۶۴ و ۶۵؛ آژند، ۱۳۹۸: ۵۱ و ۵۶). برخی از آثار نگارگری دوران پیربوداق حاوی یاد و نام امام علی (ع)، امام حسن (ع) و امام حسین (ع) است که در ادامه به شرح آنها پرداخته می‌شود.

کلیله و دمنه

یکی از نگاره‌های نسخه خطی کلیله و دمنه^۱ حاوی اشاراتی به امام علی (ع)، امام حسن (ع) و امام حسین (ع) است. این نسخه خطی مربوط به سال‌های ۸۶۵-۸۷۰ ق است و تحت حمایت قراقویونلوها (و سپس آق‌قویونلوها) در مکتب شیراز نگارش شده است. در نگاره مزبور پیامبر اسلام (ص) در محوطه‌ای مشجر بر صندلی نشسته و جبرئیل در حال صحبت با ایشان است. در دو طرف پیامبر (ص) دو دسته متفاوت از افراد قرار گرفته‌اند. امام علی (ع) و حسنین (ع) در سمت راست پیامبر جای دارند و قنبر، خدمتکار امام علی (ع)، در حالی که شمشیر دو لبه مشهور امام علی (ع) یعنی ذوالفقار را در دست دارد، پشت سر آنها قرار گرفته است. در سمت چپ تصویر نیز اصحاب پیامبر (ص) ترسیم شده‌اند. واقع شدن امام علی (ع) و حسنین (ع) در سمت راست پیامبر اسلام (ص) نشانگر جایگاه مهم آنان است زیرا قرار گرفتن در سمت راست نشانه‌ای مثبت قلمداد می‌شود. در تفسیر این نگاره ادعا شده

۱- این اثر در کتابخانه کاخ گلستان تهران نگهداری می‌شود.

این تصویر نشانگر روابط مسالمت‌آمیز این دو گروه (اهل بیت (ع) و اصحاب) در دوران پیامبر (ص) و همچنین اندیشه پیامبر (ص) در مورد روابط آنان پس از حیات ایشان است و اینکه ایشان مراقب بودند از ایجاد درگیری بین دو گروه اهل بیت (ع) و اصحاب ممانعت کنند (ر.ک: شایسته‌فر، ۱۳۸۴: ۱۶ و ۶۳-۶۴). (تصویر ۵)

نگاره پیامبر (ص) و یارانش

در نگاره‌ای دیگر^۱ که تحت حمایت جهانشاه و پیر بوداق تهیه شده و بسیار شبیه به نگاره پیشین است، خلیفه نخست به همراه امام علی (ع) در سمت چپ پیامبر (ص) نشسته است و امام حسن (ع) و امام حسین (ع) پشت سر امام علی (ع) قرار گرفته‌اند. قنبر نیز با شمشیر امام علی (ع) در این سمت ایستاده است. پیامبر اسلام (ص) نیز بر روی صندلی بزرگی نشسته و در حال گفتگو با جبرئیل است. فرشتگان دیگری نیز در گرداگرد سر پیامبر (ص) ترسیم شده‌اند. نام هرکدام از شخصیت‌ها در تصویر بیان شده و پس از اسامی پیامبر (ص) و سه امام (ع) عبارت «علیه‌السلام» آمده است. تشابهات میان این نگاره با نگاره پیشین نشانگر یکسانی نگارگر این دو تصویر است (شایسته‌فر، ۱۳۸۴: ۶۵). (تصویر ۶)

خاوران‌نامه

نسخه‌ای از خاوران‌نامه (تألیف ابن حسام، درگذشته ۸۷۵ ق) در دوران پیر بوداق و تحت حمایت وی، در شیراز تصویرسازی شده است.^۲ این نسخه خطی زندگی امام علی (ع) را در قالب رشادت‌ها، پهلوانی‌ها و توانایی‌های خارق‌العاده امام به تصویر می‌کشد. امام علی (ع) در این نگاره‌ها همواره دارای هاله‌ای نورانی است و در کنار پیامبر اسلام (ص) به تصویر کشیده شده است. در یکی از تصاویر این نسخه، جبرئیل شجاعت و قدرت امام علی (ع) را به پیامبر (ص)، که روی بام مسجدی ایستاده، نشان می‌دهد. در این تصویر، امام علی (ع) سوار بر اسب خویش در حال سخن گفتن با پیامبر (ص) است و هر دو هاله‌ای مشابه در گرداگرد سر خود دارند. اجساد دشمنان نیز در پایین صحنه نبرد ترسیم شده‌اند (شایسته‌فر، ۱۳۸۴: ۱۶، ۸۶ و ۸۷؛ در مورد این اثر همچنین ر.ک: ذکاء، ۱۳۴۳: ۲۰-۲۹). (تصویر ۷)

۱- این نگاره در دانشگاه بهارات کالا بهاوان هند نگهداری می‌شود.

۲- احتمالاً مصورسازی این نسخه خطی در دوران خلیل، فرزند اوزون حسن آق‌قویونلو و توسط همان هنرمندان دوران پیربوداق در شیراز استمرار یافته است. این اثر به صورت اوراق جدا از هم و در مراکز مختلف نگهداری می‌شود.

نگاره امام علی (ع) و حسنین (ع) و انبیای الهی

در نگاره‌ای دیگر^۱ که احتمالاً توسط پیر بوداق در مکتب شیراز سفارش داده شده است، مریم عذرا با کودک خود عیسی (ع)، موسی (ع) با عصایش و پیامبر اسلام (ص) به همراه امام علی (ع)، امام حسن (ع) و امام حسین (ع) به تصویر کشیده شده‌اند. در اطراف صحنه نیز جمعی از مردمان، از جمله قنبر با شمشیری در دست، حضور دارند. حسنین (ع) در دو سمت پیامبر (ص) و امام علی (ع) در سمت راست پیامبر (ص) جای گرفته‌اند و بر گرداگرد سر همگی آنان هاله‌ای نورانی وجود دارد (ر.ک: شایسته‌فر، ۱۳۸۴: ۶۵، ۶۷ و ۶۹). (تصویر ۸)

آثار معرفی شده نشانگر این نکته هستند که پیربوداق از بازتاب نام و یاد امامان شیعه (ع) در آثار نگارگری حمایت می‌کرده است. با توجه به اینکه در منابع تاریخی از پیربوداق به عنوان «شخصیت سازش‌ناپذیر شیعی» یاد شده است (میرجعفری، ۱۳۸۴: ۲۷۵) می‌توان گفت او در پی آن بوده است که مضامین شیعی را از طریق اینگونه آثار بازنمایی کند و بدینگونه احترام و علاقه خود را نسبت به موضوعات و شخصیت‌های شیعی ابراز نماید. این امر به ویژه در نگاره آخر (نگاره امام علی (ع) و حسنین (ع) همراه با انبیای الهی) هویداست زیرا در این تصویر امام علی (ع) و حسنین (ع) نه تنها همراه پیامبر اسلام (ص) بلکه در کنار دیگر انبیای الهی به تصویر کشیده شده‌اند و هاله نورانی ترسیم شده برای آنان نیز نشانگر جایگاه خاص آنان است. به عبارت دیگر، در این نگاره امام علی (ع) و حسنین (ع) هم ردیف انبیای الهی مجسم شده‌اند. این نگاره یادآور کتیبه‌ای در مسجد کبود تبریز است که در آن نام امام علی (ع) در قالب عبارت «علی ولی‌الله» همراه با اسامی پیامبران الهی (پیامبر اسلام (ص)، ابراهیم، عیسی و موسی) کتابت شده است و پیشتر از آن یاد شد.

نکته نهایی در مورد بازتاب مضامین شیعی توسط پیربوداق این است که مطابق گزارش شوشتری نقش نگین انگشتی او شعری بوده که در آن خویشان را «بنده حیدر» نامیده و این امر را مایه مباهات خویش محسوب نموده است (ر.ک: شوشتری، ۱۳۷۷: ۳۶۷/۲).

آثار دیگر دوران قراقوینلوها

آثار دیگری از فرهنگ مادی دوران قراقوینلوها موجود است که در آنها نام ائمه شیعه اثنی‌عشری (ع) بازتاب یافته است. از جمله این آثار برخی مسکوکات و نقاشی تک ورقی از این دوران هستند.

سکه‌های حکمرانان قراقوینلو

برخی دیگر از سکه‌های قراقوینلوها نیز حاوی نام امامان شیعه (ع) هستند. نام علی (ع) در ردیف اسامی خلفای چهارگانه اهل سنت بر روی برخی سکه‌های حسنعلی (۸۷۲-۸۷۳ ق) (ترابی طباطبائی، ۲۵۳۵: ۱۹) و اسکندر

۱- این نگاره در مجموعه هنر اسلامی نور در لندن نگهداری می‌شود.

قراقویونلو (شریعت‌زاده، ۱۳۹۳: ۲۴۸) حک شده است. همانگونه که پیشتر اشاره شد این امر فاقد معنای شیعی است. سکه‌ای متعلق به اسپند قراقویونلو موجود است که بر آن عبارات «علی ولی‌الله» و «الحسن و الحسین سبطان رسول‌الله» نقش شده است (en.numista.com) (تصویر ۹). بر روی سکه‌ای از حسنعلی قراقویونلو نام ائمه شیعه دوازده امامی حک شده است (ترابی طباطبائی، ۲۵۳۵: ۱۸). سکه‌ای متعلق به دوران اسکندر قراقویونلو نیز موجود است که حاوی عبارت «علی ولی‌الله»، نام دوازده امام (ع) و اسامی خلفای راشدین است (ترابی طباطبائی، ۱۳۸۴: ۱۲۹).

نقاشی کلمه علی (ع)

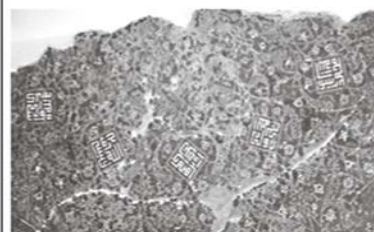
نقاشی تک ورقی^۱ از دوران قراقویونلوها باقی است که به عنوان نمونه‌ای جالب و مهم در استفاده از نام «علی» توصیف شده است. این نقاشی با روشی جدید و مناسب ترسیم شده زیرا در طراحی آن از شش رنگ متفاوت بر روی زمینه قرمز استفاده شده است. در مرکز این نقاشی نام امام علی (ع) در چهار سمت و امتداد چهار زاویه آن به خط کوفی ارائه شده است. تکرار اسامی مقدس نظیر الله، محمد و علی در معماری دوره تیموریان سابقه داشته است اما استفاده از نام «علی» به گونه مکرر و به روشی که در این نقاشی انجام پذیرفته، روشی نو و شگفت است که نشانگر خلاقیت و عقاید شیعی سفارش‌دهنده و حامی آن تلقی شده است (ر.ک: شایسته‌فر، ۱۳۸۴: ۱۰۹ و ۱۱۲). (تصویر ۱۰)

تصویر ۴
(ترابی طباطبائی، ۲۵۳۵: ۱۸)

تصویر ۳
(ترابی طباطبائی، ۱۳۷۹: ۱۰۵)

تصاویر ۲ و ۱
(ترابی طباطبائی، ۱۳۷۹: ۴۱)

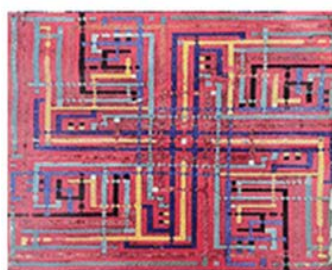
تصویر ۷

تصویر ۶

تصویر ۵

تصویر ۱۰
(شایسته فر، ۱۳۸۴: ۱۱۵)

تصویر ۹
(en.numista.com)

تصویر ۸
(تصاویر ۵، ۶، ۷ و ۸: شایسته فر، ۱۳۸۴؛
۶۷، ۶۸، ۶۹ و ۸۸)

ترکمانان آق‌قویونلو

آق‌قویونلوها گروهی از ترکمانان غز بودند که مرکزشان در دیار بکر بود. حکومت آنان از اواسط قرن هشتم تا اوایل قرن دهم هجری استمرار داشت. اوزون حسن مشهورترین فرمانروای آق‌قویونلوها بود که بر ایران تسلط یافت. حکومت آق‌قویونلو پس از دوران یعقوب، فرزند اوزون حسن، رو به اضمحلال رفت تا اینکه بساط این حکومت توسط صفویان برچیده شد (ر.ک: باسورث، ۱۳۸۱: ۵۲۵-۵۲۶).

دوران اوزون حسن (۸۶۱-۸۸۲ ق)

اوزون حسن مقتدرترین و مشهورترین پادشاه ترکمانان آق‌قویونلو است. او که ابتدا شرق آناتولی را در سلطه خود داشت، با چیره شدن بر قراقویونلوها و تیموریان و پس از سال ۸۷۳ ق بر تمامی ایران (به استثنای خراسان)، عراق عرب و ارمنستان تسلط یافت (ر.ک: رضازاده لنگرودی، ۱۳۷۴: ۵۰۶/۱؛ میرجعفری، ۱۳۸۴: ۲۹۱؛ مزای، ۱۳۸۸: ۴۸؛ نجفلو، ۱۳۹۰: ۶۷؛ سیوری، ۱۳۸۲: ۴۹ و ۵۱).

آثار معماری دوران اوزون حسن

کتیبه‌های موجود در دو اثر معماری در یزد، که تواریخ آنها در محدوده زمانی حکمرانی اوزون حسن قرار دارد، حاوی اشاراتی به نام ائمه اثنی عشر (ع) هستند.

مقبره اشکذر

در دور مزار شخصی با نام «جمال‌الدین محمود» در اشکذر یزد کاشی معرقی وجود دارد که نام‌های دوازده امام (ع) به خط نسخ بر آن نگارش شده است. کتیبه دیگری هم در قسمت فوقانی این مزار قرار داشته که نام همان شخص متوفی در آن آمده و دارای تاریخ ۸۷۸ ق است و در آن عبارت «علی ولی‌الله حقا» نگارش شده است (افشار، ۱۳۴۸: ۱/۱۴۴).

مسجد جامع بفرویه

در ورودی چوبی و کنده‌کاری شده مسجد جامع (یا مسجد حاجی ملک) بفرویه یزد دارای تسمه‌هایی آهنی (بر روی هر دو لنگه در) است. بر تسمه لنگه راست، اسامی «الله، محمد، علی، حسن، حسین» به همراه برخی ابیات و تاریخ ۸۷۹ ق کتابت شده است. بر تسمه آهنی لنگه چپ در نیز اسامی ائمه اثنی عشر (ع) و سپس نام خطاط نگارش شده است (افشار، ۱۳۴۸: ۱/۹۷).

سکه‌های اوزون حسن

برخی از سکه‌های اوزون حسن حاوی نام امامان شیعه دوازده امامی (ع) هستند. این سکه‌ها به چند دسته تقسیم می‌شوند:

۱. در گونه اول نام علی (ع) در ردیف خلفای چهارگانه اهل سنت در برخی سکه‌ها نقش گردیده است. در برخی از این سکه‌ها نام خلفا از جمله علی (ع) با لقب ذکر شده است (علی المرتضی) (ر.ک: سید جمال ترابی طباطبائی، ۲۵۳۵: ۲۴، ۳۵-۴۶، ۴۸، ۵۰-۵۶؛ شریعت‌زاده، ۱۳۹۳: ۲۵۰ و ۲۵۱). همانگونه که پیشتر نیز بیان شد این امر فاقد معنای شیعی است.

۲. در گونه دوم عبارت «علی ولی‌الله» به همراه اسامی و القاب خلفای چهارگانه (ابوبکر صدیق، عمر الفاروق، عثمان ذی‌النورین، علی المرتضی) بر برخی سکه‌ها ضرب شده است (ترابی طباطبائی، ۲۵۳۵: ۵۰). (تصویر ۱۱)

۳. نوع سوم این مسکوکات دارای عبارت «علی ولی‌الله» و اسامی ائمه اثنی عشر (ع) و خلفای چهارگانه است. در برخی از این سکه‌ها نام فاطمه زهرا (س) نیز به متون پیش گفته اضافه شده است (ر.ک: ترابی طباطبائی، ۲۵۳۵: ۳۶، ۴۴، ۴۷ و ۴۸). (تصویر ۱۲)

۴. در تعدادی از سکه‌های این دوران عبارت «علی ولی‌الله» نقش بسته است (ترابی طباطبائی، ۲۵۳۵: ۴۸). (تصویر ۱۳)

۵. در گونه ششم عبارت «علی ولی الله» و نام ائمه اثنی عشر (ع) بر برخی سکه‌ها حک شده است (ترابی طباطبائی، ۲۵۳۵: ۳۶، ۴۷ و ۱۶۹). (تصویر ۱۴)

هنر فلزکاری دوران اوزون حسن

در شمعدانی فلزی متعلق به دوران اوزون حسن، نام او و دوازده امام (ع) کتابت و خط‌نگاری شده است. این اسامی در گرداگرد پایه شمعدان، در شانه‌های استوانه‌ای شکل آن، و به دنبال نام پیامبر اسلام (ص) حکاکی شده‌اند. این اسامی به‌گونه‌ای در این اثر جاگذاری شده‌اند که منبع نور در شمعدان را احاطه کنند (شایسته‌فر، ۱۳۸۴: ۱۲۳). (تصویر ۱۵)

در پایان مباحث مربوط به دوران اوزون حسن باید گفت مذهب آق‌قویونلوها در بیشتر منابع تسنن ذکر شده است (ر.ک: میرجعفری، ۱۳۸۴: ۲۸۳ و ۳۲۸؛ رویمر، ۱۳۸۵: ۲۴۸؛ دفتری، ۱۳۷۶: ۵۳۱). اما همانگونه که بیان شد در فرهنگ مادی دوران اوزون حسن، بزرگ‌ترین و مشهورترین فرمانروای این خاندان، نشانه‌های روشنی از بازتاب نام امامان شیعه (ع) مشاهده می‌شود. رویمر در اعتقاد راسخ اوزون حسن و آق‌قویونلوها به مذهب تسنن تشکیک نموده و می‌نویسد این تردید هنگامی بیشتر می‌شود که مورخان شیعه ادوار بعدی آنان را که در اواخر حکومت خویش با صفویان وارد نبرد شدند، سنی معرفی کنند (رویمر، ۱۳۸۵: ۲۴۸). می‌توان عناصر شیعی در فرهنگ مادی دوران اوزون حسن (و دیگر حکمرانان آق‌قویونلو که در ادامه به آنها اشاره خواهد شد) را به عنوان مدرک موید نظر رویمر در نظر گرفت و در سنی نامیدن آق‌قویونلوها تردید نمود. همچنین مطالب بیان شده پیشین درباره جریان التقاطی تسنن - تشیع در این عصر، در فرهنگ مادی دوران اوزون حسن و به طور کلی آق‌قویونلوها دارای مصادیقی روشن است که نمونه واضح آن در متون سکه‌های اوزون حسن (نظیر مسکوکات جهان‌شاه قراقویونلو) مشاهده می‌شود.

دوران یعقوب (۸۸۳ - ۸۹۶ ق)

مدت کوتاهی پس از مرگ اوزون حسن، فرزندش یعقوب به حکومت آق‌قویونلوها رسید. از او به عنوان جانشین شایسته اوزون حسن یاد شده که در دوران وی سرحدات حکومت آق‌قویونلو همان مرزهای زمان مرگ اوزون حسن بود (ر.ک: رضازاده لنگرودی، ۱۳۷۴: ۵۰۷/۱).

آثار معماری دوران یعقوب

برخی از آثار معماری این عصر دارای کتیبه‌های است که در آنها نام امامان شیعه (ع) نگارش شده و تواریخ این کتیبه‌ها در محدوده زمانی حکومت یعقوب قرار دارد.

بقعه شاه خلیل‌الله ثانی در تفت یزد

در این بنا سنگی وجود دارد که بر روی آن نام‌های محمد (چهار بار)، علی (سه بار)، موسی جعفر و حسین (سه بار) حکاکی شده است. در پیشانی آن نیز عبارات «لا اله الا الله، محمد رسول‌الله، علی ولی‌الله» به خط نسخ و در اطراف آیت‌الکرسی و در میانه کتیبه، تاریخ شعبان سال ۸۸۹ ق کتابت شده است (افشار، ۱۳۴۸: ۱/۴۱۷).

سنگ مقبره فهرج یزد

در فهرج مقبره‌های کهن چندی وجود دارد. بر پیشانی یکی از سنگ‌های این مقابر عبارات «هو الله، لا اله الا الله، محمد رسول‌الله، علی ولی‌الله» نقر شده است. این سنگ دارای تاریخ ۸۹۳ ق است (افشار، ۱۳۴۸: ۱/۲۱۶).

مقبره شیخ تقی‌الدین دادا محمد در یزد

کتیبه کاشی معرقی در این مقبره وجود دارد که دارای تاریخ رجب سال ۸۹۳ ق است و در آن عبارات «لا اله الا الله، محمد رسول‌الله، علی ولی‌الله» نگارش شده است (افشار، ۱۳۵۴: ۲/۳۵۴-۳۵۵).

امامزاده یحیی در تهران

بر صندوق امامزاده یحیی در تهران، با تاریخ ۸۹۵ ق، صلوات کبیر (صلوات بر چهارده معصوم) حک شده است (جعفریان، ۱۳۸۸: ۸۵۰-۸۵۱).

سکه‌های یعقوب

برخی از سکه‌های یعقوب حاوی نام امامان شیعه (ع) است. این مسکوکات چند گونه‌اند:

۱. در دسته اول نام علی (ع) در ردیف اسامی خلفای چهارگانه اهل سنت ذکر شده که در تعدادی از این سکه‌ها اسامی خلفا از جمله علی (ع)، دارای لقب هستند (علی المرتضی) (ر.ک: ترابی طباطبائی، ۲۵۳۵: ۵۹، ۶۰-۶۲، ۶۹-۷۰، ۷۲، ۷۴ و ۷۵).

۲. در برخی دیگر از سکه‌های یعقوب عبارات «علی ولی‌الله حقا» و یا «علی ولی‌الله» حک شده است (ترابی طباطبائی، ۲۵۳۵: ۵۹ و ۷۵). (تصویر ۱۶)

۳. بر گونه دیگر از مسکوکات این عصر عبارت «علی ولی‌الله» و نام ائمه اطهار (ع) نقش بسته است (ترابی طباطبائی، ۲۵۳۵: ۵۹).

در پایان این بحث باید اشاره نمود از وقایع مهم دوران یعقوب رویارویی او با حیدر صفوی، رهبر خاندان صفوی است. صفویان در این زمان دارای علائق جدی شیعی بودند به گونه‌ای که حیدر کلاه سرخ‌رنگی را که دوازده گوشه یا لبه به عنوان نماد و علامت دوازده امام (ع) داشت، برای پیروان خود ابداع کرد. او مدعی بود در خواب

توسط منهبان عالم غیب به این امر مأمور شده است (اسکندر منشی، ۱۳۸۲: ۱۹/۱). حیدر روابطی حسنه با اوزون حسن داشت به ویژه اینکه خواهرزاده و داماد او نیز بود اما یعقوب نظر مساعدی نسبت به حیدر نداشت و بدین سبب او را تحت نظر گرفت. حیدر سرانجام در نبردی که میان سپاهیان او با سپاهیان متحد شیروان شاه و یعقوب درگرفت، به قتل رسید (ر.ک: سیوری، ۱۳۸۷: ۱۷-۱۹؛ میرجعفری، ۱۳۸۴: ۳۱۴-۳۱۶). نباید مواجهه یعقوب با صفویان شیعه مذهب سبب ایجاد این تلقی گردد که او نظر مناسبی نسبت به مذهب تشیع نداشته است زیرا عناصر شیعی در فرهنگ مادی دوران او، که به آنها اشاره شد، نشان می‌دهد دلیل درگیری او با صفویان نه بر سر مذهب بلکه به سبب مسائل سیاسی بوده است.

دوران رستم (۸۹۸-۹۰۲ ق)

رستم نهمین حاکم ترکمانان آق‌قویونلو و نوه اوزون حسن بود (در مورد دوران او ر.ک: رضازاده لنگرودی، ۱۳۷۴: ۵۰۸/۱). مدارکی از بازتاب نام امامان شیعه (ع) در فرهنگ مادی عصر او وجود دارد.

آثار معماری دوران رستم

کتیبه برخی از آثار معماری این دوران حاوی نام امامان شیعه (ع) است که به آنها اشاره می‌شود.

زاویه در بکوشک در اصفهان

سردر زاویه در بکوشک (باب القصر) در اصفهان از آثار دوران رستم و دارای تاریخ ۹۰۲ ق است. در دهه‌های اخیر کاشی‌های نفیس این سردر برای جلوگیری از نابودی آن از محله در بکوشک به سردری جدید در باغ چهلستون منتقل و در آنجا نصب شده است. بر مبنای کتیبه سردر، زاویه در بکوشک و مزار مجاور آن در عصر فرمانروایی رستم آق‌قویونلو توسط فرد مشهوری به نام «زین‌الدوله و السعاده و الدین علی بیک برنا» بر مزار پدر او احداث شده است. کتیبه سردر دارای تاریخ ۹۰۲ ق و به خطاطی «معین منشی» است. در داخل مقرنس‌های این سردر عبارات: «یا مجیب الدعوات، یا رافع الدرجات، یا مستجاب الدعوات، یا بدیع السموات و الارض، أنا مدینه العلم و علی بابها، فرض علی الحاضر و الغائب حب علی بن ابی طالب» به خط بنائی سفید بر زمینه کاشی لاجوردی کتابت شده است. همچنین نام علی (ع) نیز مکرراً به خط بنائی نگارش شده است (هنرفر، ۱۳۵۰: ۳۵۸-۳۵۹).

مسجد خونزا در مهریز یزد

بر روی لنگه راست در کنده‌کاری شده مسجد خونزا عبارات: «لا اله الا الله، محمد رسول الله» و بر لنگه چپ آن عبارت «علی ولی الله حقاً حقاً» با نام استادکار آن (رشید) و تاریخ ۸۹۸ ق مشاهده می‌شود (افشار، ۱۳۴۸: ۴۴۰/۱).

سکه‌های رستم

- در تعدادی از سکه‌های ضرب شده در دوران رستم نام ائمه شیعه (ع) نقش بسته است. این سکه‌ها چند دسته‌اند:
۱. برخی از سکه‌های این دوران حاوی نام خلفای چهارگانه اهل سنت از جمله علی (ع) هستند. در تعدادی از این سکه‌ها نام خلفا از جمله علی (ع) با عنوان «حضره» آمده است (حضره علی) (ر.ک: ترابی طباطبائی، ۲۵۳۵: ۱۱۰-۱۲۸).
 ۲. تعدادی از سکه‌های رستم آق‌قویونلو حاوی عبارت «علی ولی‌الله» هستند (ترابی طباطبائی، ۲۵۳۵: ۱۱۲، ۱۱۶ و ۱۱۸).
 ۳. نام ائمه اثنی‌عشر (ع) نیز در تعدادی دیگر از سکه‌های این دوران حک شده است (ترابی طباطبائی، ۲۵۳۵: ۸۷، ۱۲۱ و ۱۲۷).

آثار دیگر دوران آق‌قویونلوها

کتیبه برخی از آثاری که تواریخ آنها در محدوده زمانی حکومت آق‌قویونلوها است و همچنین متون تعدادی از سکه‌های این دوران حاوی نام ائمه شیعه (ع) هستند که به آنها اشاره می‌شود:

کتیبه‌ها

۱. در یکی از سنگ قبرهای بقعه و مقبره سلطان محمود شاه در بندرآباد یزد که متعلق به حاج قطب‌الدین اردکانی است و از مزار نیز جدا مانده است، اسامی ائمه اثنی‌عشر (ع) به خط نسخ و نستعلیق با تاریخ محرم ۸۹۷ ق کتابت شده است (افشار، ۱۳۴۸: ۱۳۴/۱).
۲. بر کتیبه‌ای از سال ۸۹۷ ق در مهرجان (بین یزد و خور و بیابانک) عبارت «علی ولی‌الله» حک شده است (جعفریان، ۱۳۸۸: ۸۵۲).
۳. حدیث «أنا مدینه العلم و علی بابها» بر روی صندوق قدیمی امامزاده زید تهران با تاریخ ۹۰۲ ق مشاهده می‌شود (جعفریان، ۱۳۸۸: ۸۵۱).
۴. در امامزاده موسی (در مسیر تهران- کرج) کتیبه‌ای وجود دارد که دارای تاریخ ۹۰۴ ق و اسامی امامان دوازده‌گانه (ع) است (جعفریان، ۱۳۸۸: ۸۵۲).

سکه‌های دیگر حکمرانان آق‌قویونلو

نام ائمه شیعه (ع) در برخی از سکه‌های دوران آق‌قویونلو (علاوه بر مسکوکات پیشین) مشاهده می‌شود. نام علی (ع) در ردیف اسامی خلفای چهارگانه اهل سنت در برخی از سکه‌های علی بن عثمان (۸۳۹-۸۴۱ق)، خلیل (۸۸۲-۸۸۳ق)، بایستغر (۸۹۶-۸۹۸ق)، احمد (۹۰۲-۹۰۳ق)، الوند (۹۰۳-۹۰۸ق)، محمد (۹۰۳-۹۰۵ق)، مراد (۹۰۵-۹۱۴ق)

و قاسم آق‌قویونلو (از امرای آق‌قویونلو در حوالی سال ۹۰۷ ق) حک شده است (گاهی مواقع به صورت علی المرتضی) عبارت «علی ولی‌الله» به همراه اسامی خلفای چهارگانه بر سکه‌های احمد، الوند و محمد مشاهده می‌شود. عبارت «علی ولی‌الله» به همراه اسامی ائمه اثنی عشر (ع) و خلفای چهارگانه در سکه‌های الوند نقش شده است. عبارت «علی ولی‌الله» بر مسکوکات مراد، الوند و محمد حک شده است. نام ائمه اطهار (ع) در متون سکه‌های محمد نقش گردیده است. عبارت «علی ولی‌الله» و نام ائمه اطهار (ع) نیز در سکه‌های الوند مشاهده می‌شود (ر.ک: ترابی طباطبائی، ۲۵۳۵: ۳، ۵۷، ۸۰-۸۴، ۱۲۹، ۱۳۲-۱۳۹، ۱۴۰-۱۴۹، ۱۵۰-۱۶۲، ۱۶۵ و ۱۶۶).

همانگونه که پیشتر اشاره شد مذهب آق‌قویونلوها در بیشتر منابع تسنن ذکر شده است با این حال کثرت ذکر نام ائمه شیعه (ع) بر مسکوکات آنان نشان می‌دهد مذهب تشیع نیز در میان آق‌قویونلوها مورد توجه بوده چنان که ترابی طباطبائی معتقد است وجود مسکوکاتی با شعار و سبک کامل شیعی از فرمانروایان آق‌قویونلو از جمله اسناد و شواهدی است که نشانگر اعتقاد آنان به مذهب تشیع است تا به مذهب اهل سنت (ترابی طباطبائی، ۲۵۳۵: ۲۱).

تصاویر ۱۱-۱۴ (ترابی طباطبائی، ۲۵۳۵: ۴۸، ۵۰ و ۱۶۹)

تصویر ۱۵ (شایسته فر، ۱۳۸۴: ۱۲۶)

تصویر ۱۶ (ترابی طباطبائی، ۲۵۳۵: ۷۵)

نتیجه‌گیری

در کتیبه‌های برخی از آثار معماری دوران جهان‌شاه قراقویونلو نام امامان شیعه اثنی‌عشری نگارش شده است. مهم‌ترین نمونه در این زمینه مسجد کبود تبریز است که در یکی از کتیبه‌های آن نام امام علی (ع) در ردیف انبیای الهی ذکر شده است. در دوران جهان‌شاه و با حمایت فرزند او پیربوداق، یاد امامان شیعه (ع) در برخی از آثار نگارگری مکتب شیراز نیز بازنمایی شده است. در یکی از مهم‌ترین این نگاره‌ها، امام علی (ع) و حسنین (ع) به همراه انبیای الهی به تصویر کشیده شده‌اند. برخی از سکه‌های دوران قراقویونلوها نیز حاوی نام امامان شیعه (ع) است. در گونه‌ای خاص و منحصر به فرد از این مسکوکات، نام ائمه دوازده‌گانه شیعه (ع) و عبارت «علی ولی‌الله» (گاهی هر دو و گاهی عبارت اخیر) به صورت توأمان با نام خلفای چهارگانه اهل سنت بر روی سکه‌ها حک شده است که این امر برای اولین بار در سکه‌های دوران اسلامی ایران مشاهده می‌شود. کتیبه برخی آثار دوران آق‌قویونلو (از جمله در دوران اوزون حسن، یعقوب و رستم آق‌قویونلو) نیز حاوی نام ائمه شیعه (ع) است اما مهم‌ترین نمود نام امامان شیعه (ع) در فرهنگ مادی این عصر، در متون تعدادی از سکه‌های فرمانروایان آق‌قویونلو تجلی یافته که در مواردی نظیر برخی سکه‌های قراقویونلوها، نام امامان شیعه (ع) و عبارت «علی ولی‌الله» توأمان با نام خلفای راشدین ذکر شده است. بازتاب گسترده نام امامان شیعه (ع) بر مسکوکات فرمانروایان آق‌قویونلو نشانگر توجه آنان به مذهب تشیع است در حالی که آق‌قویونلوها در بیشتر منابع از معتقدان به مذهب اهل سنت معرفی شده‌اند. در نگاه کلی، بازتاب نام امامان شیعه (ع) در فرهنگ مادی دوران ترکمانان که در مواردی با ذکر نام خلفای راشدین همراه گشته است، نشان می‌دهد روح مذهبی این دوران ترکیب و التقاطی از عناصر تسنن و تشیع بوده و حکمرانان ترکمان را نیز دربرگرفته است. بنابراین بر مبنای تحقیقات فرهنگ مادی، بهره بردن از رویکرد دوگانه شیعه یا سنی در توضیح تعلقات مذهبی قراقویونلوها و آق‌قویونلوها جوابگوی تحولات مذهبی این مقطع از تاریخ ایران نیست.

منابع

- آژند، یعقوب (۱۳۹۸). «شیوه شیراز مکتب ترکما اسکندر ن»، نشریه هنرهای زیبا- هنرهای تجسمی، دوره ۲۴، ش ۴، ۵۶-۴۹.
- اسکندر منشی (۱۳۸۲). تاریخ عالم‌آرای عباسی، با اهتمام ایرج افشار، تهران: امیرکبیر.
- افشار، ایرج (۱۳۴۸). یادگارهای یزد، ج ۱، تهران: انجمن آثار ملی.
- افشار، ایرج (۱۳۵۴). یادگارهای یزد، ج ۲، تهران: انجمن آثار ملی.
- باسورث، ادموند کلیفورد (۱۳۸۱). سلسله‌های اسلامی جدید: راهنمای گاهشماری و تبارشناسی، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران: مرکز بازشناسی اسلام و ایران.
- ترابی طباطبایی، سید جمال (۱۳۵۱). رسم‌الخط ایغوری و سیری در سکه‌شناسی، تبریز: چاپخانه شفق.
- ترابی طباطبایی، سید جمال (۱۳۷۹). مسجد کبود فیروزه اسلام، تبریز: مهد آزادی.
- ترابی طباطبایی، سید جمال (۱۳۸۴). تاریخ تبریز به روایت سکه و ضمام، تبریز: مؤلف.
- ترابی طباطبایی، سید جمال (۲۵۳۵). سکه‌های آق‌قویونلو و مبنای وحدت حکومت صفویه در ایران، تبریز: اداره کل موزه‌ها.
- جعفریان، رسول (۱۳۸۸). تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا طلوع دولت صفوی، تهران: علم.
- دفتری، فرهاد (۱۳۷۶). تاریخ و عقاید اسماعیلیه، تهران: نشر و پژوهش فرزانه روز.
- ذکاء، یحیی (۱۳۴۳). «خاوران‌نامه (نسخه خطی و مصور موزه هنرهای تزئینی)»، هنر و مردم، ش ۲۰، ۲۹-۱۷.
- رضازاده لنگرودی، رضا (۱۳۷۴). «آق‌قویونلو» در دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۱، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- رویمر، هانس روبرت (۱۳۸۵). ایران در راه عصر جدید: تاریخ ایران از ۱۳۵۰ تا ۱۷۵۰، ترجمه آذر آهنچی، تهران: دانشگاه تهران.
- سرفراز، علی‌اکبر و فریدون آورزمانی (۱۳۸۹). سکه‌های ایران از آغاز تا دوران زندیه، تهران: سمت.
- سیوری، راجر مروین (۱۳۸۲). تحقیقاتی در تاریخ ایران عصر صفوی (مجموعه مقالات)، ترجمه عباسقلی غفاری فرد و محمدباقر آرام، تهران: امیرکبیر.
- سیوری، راجر مروین (۱۳۸۷). ایران عصر صفوی، ترجمه کامبیز عزیزی، تهران: نشر مرکز.
- شایسته‌فر، مهناز (۱۳۸۴). عناصر هنر شیعی در نگارگری و کتیبه‌نگاری تیموریان و صفویان، تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
- شریعت‌زاده، سید علی‌اصغر (۱۳۹۳). سکه‌های ایران زمین: مجموعه سکه‌های مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک از دوره هخامنشی تا پایان دوره پهلوی، تهران: پازینه.

شوشتری، نورالله (۱۳۷۷). مجالس المؤمنین، ج ۲، تهران: اسلامیه.

علاءالدینی، بهرام (۱۳۹۵). سکه‌های ایران دوره ایلخانان مغول، تهران: برگ نگار.

قرائتی، محسن (بی‌تا). پرتوی از نور: گزیده تفسیر نور، ناشر چاپی: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، ناشر دیجیتالی: مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان.

کارنگ، عبدالعلی (۱۳۴۷). آثار و ابنیه تاریخی تبریز، تبریز: چاپ شفق.

کدی، نیکی (۱۳۷۴). فرهنگ مادی و جغرافیا، ترجمه مازیار بهروز، گفتگو، ش ۸، ۸۷-۱۰۵.

کیانی، محمدیوسف (۱۳۷۹). تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی، تهران: سمت.

گذار، آندره و دیگران (۱۳۷۵). آثار ایران، ج ۴، ترجمه ابوالحسن سروقد مقدم، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.

مدرسی طباطبایی، سید حسین (۱۳۳۵). تربت پاکان: آثار و بناهای قدیم و محدوده کنونی دارالمؤمنین قم، ج ۲، قم: چاپخانه مهر.

مزاوی، میشل (۱۳۸۸). پیدایش دولت صفوی، ترجمه یعقوب آژند، تهران: گستره.

میرجعفری، حسین (۱۳۸۴). تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره تیموریان و ترکمانان، تهران: سمت و اصفهان: دانشگاه اصفهان.

نجفلو، توفیق (۱۳۹۰). قراقویونلوها و آغ‌قویونلوها، ترجمه پرویز زارع شاهمرسی، تبریز: اختر.

نعمتی بابالوی، علی و نوا مطمئن (۱۳۹۸). «بازتاب اندیشه‌های دینی قراقویونلوها در کتیبه‌های مسجد کبود تبریز با تأکید بر دو کتیبه نویاب»، تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام، سال ۱۰، ش ۲۰، ۹۳-۱۱۵.

وودوارد، ایان (۱۳۹۷). فهم فرهنگ مادی، ترجمه شایسته مدنی لواسانی، تهران: لوگوس.

هنرفر، لطف‌الله (۱۳۵۰). گنجینه آثار تاریخی اصفهان: آثار باستانی و الواح و کتیبه‌های تاریخی در استان اصفهان. بی‌نا.

وبگاه اینترنتی

Researches on the History of Iran during the Islamic Period

Scientific Quarterly Vol 2 Issue 1(3) Spring 2025

The manifestation of the names and remembrance of the Twelver Shiite Imams in the material culture of the Qara Qoyunlu and Aq Qoyunlu eras

Seyed Masoud Shahmoradi¹

Received: 3 April 2025

Accepted: 12 July 2025

Abstract

The present study seeks to examine the reflection of the names and remembrance of the Twelver Shiite Imams in the material culture (human-made artifacts) of the Qara Qoyunlu and Aq Qoyunlu era. On this basis, the mention of the names and remembrance of Shiite Imams (AS) in works of architecture, painting, metalwork, and coins in this era of Iranian history is examined. The aim of the research is to identify the motives of the Qara Qoyunlu and Aq Qoyunlu Turkmens in representing the names of the Shiite Imams (AS) in the material works of this period. This research was conducted using a descriptive-analytical method and information was collected using library resources (Documentary sources). The research findings show that despite the reflection of the names and memories of the Twelver Shiite Imams in the material culture of the Qara Qoyunlu and Aq qoyunlu eras, the names of the four Sunni caliphs are also represented in the material culture of this era. This shows that the religious spirit of this era in Iranian history was a combination and eclecticism of elements of Shiite and Sunni sects, and it is not possible to simply propose a dual approach of Shiite or Sunni regarding the religion of the Qara Qoyunlu and Aq Qoyunlu.

Keywords: Shiite Imams, Material Culture, Iran, Qara Qoyunlu, Aq Qoyunlu

1- Associate Professor of Islamic History, Department of Islamic Studies, Zanzan University of Medical Sciences, Assigned to the Department of history and civilization of Islamic nation, University of Zanzan. Email: s.m.shahmoradi@gmail.com